

کتابهای فارسی چاپ هند و تاریخچه آن

دکتر مهدی غوری . معاون رایزن فرهنگی در هند

(. . .) مهمترین هدف من در بازدید از هند ملاقات با نایب‌السلطنه هند و منشی‌نول کیشوراست . . .)
ناصرالدین‌شاه قاجار سال ۱۸۸۶

ز دیگ Sanjan در ایالت گجرات سکونت کردند . پایه‌گذار اصلی امپراتوری اسلامی هند ترکان بودند ، پیروزیهای محمود در سال‌های ۱۰۰۰ و ۱۰۰۱ و محمد غوری در قرن دوازدهم میلادی راه نفوذ اسلام را در هند شمالی و غربی هموار ساخت ، محمد غوری در سال ۱۱۷۵ قطب‌الدین ایبک را بعنوان نایب‌السلطنه هند به این کشور فرستاد و وی نخستین پادشاه مسلمان هند است . بعدها دو اتفاق مهم سیاسی باعث شد که زبان فارسی در هند استحکام و توسعه بیشتر یابد ، اگرچه در سراسر عصر پیش از مغولان نیز زبان فارسی دارای رونق و رواج بود و ظهور مردان بزرگ ادب فارسی چون امیر خسرو و امیر حسن دهلوی دلیل برین مدعاست ، اما این دو اتفاق را نمیتوان ندیده گرفت و بازگو نکرد . در سال ۱۳۹۸ تیمور به هند یورش برد و قسمتی از هند را گرفت در سال ۱۵۲۶ نواذ وی بابر ابراهیم لودی را شکست داد اتفاق نخست راه نفوذ بیشتر فرهنگ ایرانی را به هند هموار ساخت و اتفاق دوم سبب شد که امپراتوری مغولی بابر پایه‌گذاری شود . بررسی عواملی که باعث رواج و توسعه بیشتر ادبیات فارسی و فرهنگ ایرانی در هند شد از حوصله بحث امروز ما خارج است ، همینقدر باید گفته شود که ترکان آسیای مرکزی درین سالها ترجیح می‌دادند که بجای ترکی زبان فارسی را برای رفع نیازمندیهای خود بکار برند ، در هند سکندر لودی نخستین پادشاهی بود که فرمان داد زبان فارسی زبان رسمی دربار باشد (۱۴۸۹) ازین دوران بعد ، کسانی که فارسی می‌دانستند و بخصوص

در صفحه ۶۱۵ جلد اول کتاب مآثر رحیمی ، هنگام اشاره به شرح احوال شیرخان افغان ، رقیب معروف همایون پادشاه امپراتور مغولی هند ، در سده دهم هجری می‌نویسد : (. . .) کافیه را با دیگر کتب خوانده و گلستان و بوستان و سکندرنامه که در آن زمان در میان اهل هند خواندن آن لازم بود خواند . . .) چهارقرن بعد ، در آستانه قرن چهاردهم هجری ، سراسر هند زیر نفوذ زبان و ادبیات فارسی قرار داشت ، بطوری که حتی مبارزه سخت عمال انگلستان در هند نیز نتوانسته بود این نفوذ را براندازد ، درین مقاله ما محتوی آخرین برگ ملامتی تاریخ روابط فرهنگی ایران و هند را مطالعه می‌کنیم زیرا بررسی تاریخ گسترش زبان فارسی در هند نیاز به دقت فراوان و فرصت بیشتر دارد . آنچه ما در این مختصر خواهیم گفت اشاره‌ای است به گوشه‌ای از این تاریخ درخشان و دامنه‌دار ، چاپ کتابهای فارسی در هند .

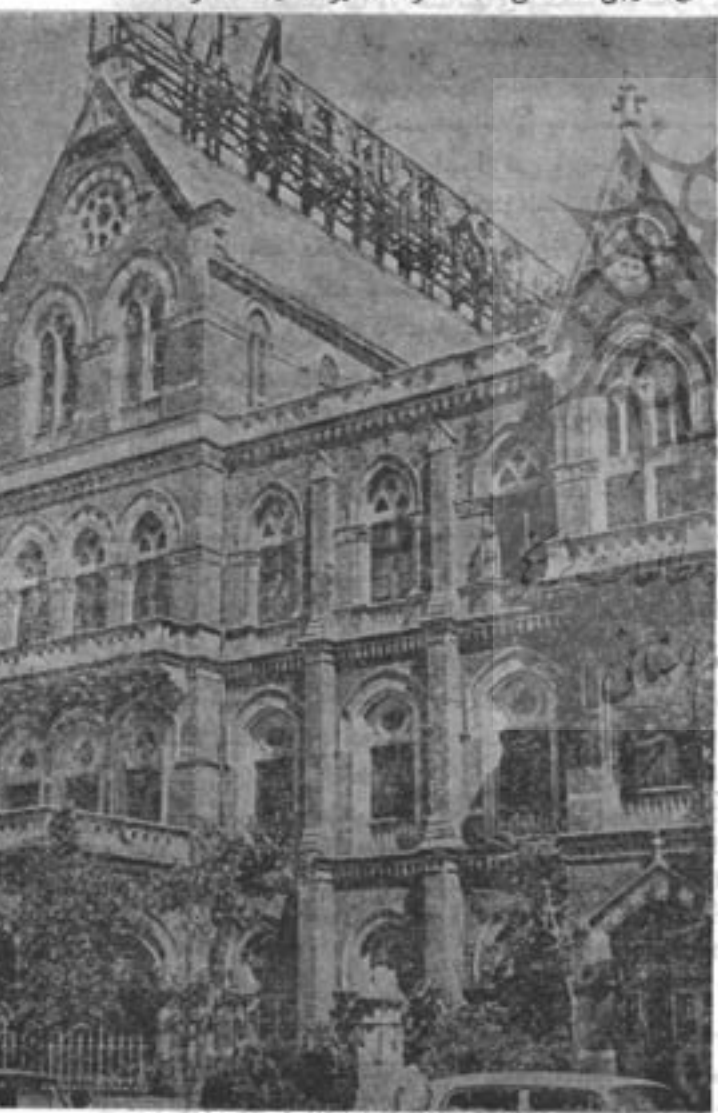
ایران و هند از زمانهای بسیار قدیم دارای روابط فرهنگی و سیاسی و اقتصادی بوده‌اند . اما روابط میان کشور های مسلمان و هند از سالهای ۳۸ - ۶۳۷ آغاز می‌گردد . درین سالها نخستین گروه دزدان دریائی عرب در مغرب هندوستان در محلی بنام تانا پیاده شدند ، سپس در سال ۷۱۸ هنگام خلافت ولیدبن عبدالملک ، خلیفه اموی ، برای نخستین بار اعراب به هند حمله بردند و مقارن همین زمان (سال ۷۱۶) نخستین گروه زرتشتیان ایران وارد هند شدند و در

اختراع شده ، نخستین کتاب با روش حروف مجزرا (سری) در سال ۱۶۸۸ میلادی در چین بچاپ رسید ، در حالیکه نخستین کتاب با تکنیک شیمیائی (چاپ سنگی) در سال ۱۷۷۱ بچاپ رسید .

در هند ، نخستین کتاب سال ۱۵۵۶ چاپ شد ، درین سال یک کشیش ژریت برای پیشرفت کار خود وتبلیغ بیشتر وبهتر ازین وسیله استفاده کرد ، این کتاب با حروف لاتین بچاپ رسید .

قدیمی ترین مدرک که درباره چاپ کتاب فارسی درهند وجود دارد عبارت زیر است که در مقدمه کتاب *Nathaniel Grammar of the Bengal Language* تصنیف *Brassey* نوشته شده است : ترجمه متن انگلیسی :

نمای خارجی ساختمانی که خانه فرهنگ ایران در آن مستقر شده است

آنها که با ادبیات فارسی آشنائی داشتند وارد دربار شدند و همانطور که می دانیم توقف همایون در ایران و بازگشت وی به هند یکی دیگر از عوامل گسترش زبان فارسی در هند بود ، آثار آخرین تمایلات بابریان به زبان ترکی که نگارش توزوک بابری به ترکی جغتائی توسط بابر بود ، از دربار مغولان زدوده شد ، این کتاب را سردار معروف ایشان خان خانان به فارسی برگرداند و از این بعد دیگر کتاب مهمی به ترکی نوشته نشد .

در دوران امپراتوری اکبر ، سال ۱۵۸۲ به فرمان راجه نادرمال *Tadarnal* ، در سراسر امپراتوری فارسی جانشین هندی شد و مقرر گردید که همه حسابها بجای هندی به فارسی نگهداری شود .

با این شروع درخشان ، دوران طلائی زبان فارسی را درهند باید از عصر جهانگیر (جلوس ۱۶۰۵) تا نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی دانست ، در آستانه قرن نوزدهم زبان فارسی در سراسر هند گسترش یافته بود و هیچ دستگاہی از آن برنیاز نبود ، بطوری که حتی استعمارگران اروپائی نیز چاره ای جز پذیرفتن برتری زبان فارسی در هند نداشتند ، اما از سال ۱۸۳۵ که به فرمان زمامداران انگلیسی هند ، زبان رسمی و درباری هند انگلیسی شد ، عصر طلائی زبان فارسی هند نیز پایان یافت و این تقریباً مصادف بود با شروع عصر چاپ در مشرق زمین ، با این حال بطوری که خواهیم دید ، قرن ۱۹ یکی از درخشانترین اعصار چاپ کتابهای فارسی در سراسر جهان است .

با آغاز عصر چاپ در هند ، چون زبان فارسی دارای نفوذی همجاگیر در هند بود ، این نیاز احساس شد که باید برای چاپ کتابهای فارسی نیز اقدام اساسی صورت گیرد ، نیازمندیهایی دینی ، ادبی و آموزشی مردم هند به کتابهای فارسی حتی بزمامداران انگلیسی این سرزمین نیز پوشیده نبود و ایشان را وادار ساخت که در نخستین مراحل با این جنبش فرهنگی هند هم آهنگ و همکار باشند .

شروع چاپ نخستین کتابهای فارسی در هند را باید اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم دانست ، در طی قرن نوزدهم بتدریج بخش بزرگ این سرمایه اصلی و مهم میراث فرهنگی ایران در هند ، یعنی کتابهای خطی از کتابخانهها بیرون کشیده شد و به دو روش سری و سنگی طبع شد ، الله و الله به توفیق و محبت و رحمت حق تعالی در چاپ سنگی که پ ظاهر قدیمی تر از چاپ سری بنظر میرسد ، پس از چاپ سری اختراع شده است ، زیرا چاپ سنگی با پیشرفت وتکامل علم شیمی اختراع و تکمیل شد ، در حالیکه چاپ سری (چاپ با حروف مجزرا) قرنهای که

Persian عربی را بکار برده است.) تا گفته نباید گذاشت که ویلکینز در چاپ بنگالی موفقیت بیشتر یافت، زیرا زیبایی رسم الخط فارسی در چاپ ویلکینز از بین رفت، از دستگاه چاپ ویلکینز گذشته از چاپ کتابهای فارسی، کمپانی هند شرقی نیز برای چاپ و نشر برخی آگهی‌ها که باید به فارسی نوشته شود استفاده کرد.

در مجله گازت کلکته، آئین‌نامه‌ها و مقررات و آگهی‌های متعدد چاپ و منتشر شد. در سال ۱۷۸۲ نخستین مجموعه مقررات و قوانین بزبان فارسی چاپ و منتشر شد که عنوان آن چنین بود:

A Persian Translation of the regulations for the administration of justice in the courts of Suddur and Mojoussil Dewanee adowluts, Calcutta.

By order of the Honorable Governor general and the council translated by William Chamber. Printed by Charles Wilkines MDCCL XXXII.

این کتاب دارای عنوان فارسی نبود. در همانسال جزوهای بقلم W. Kirpatrick در باره جنگ بچاپ رسید.

در سال ۱۷۸۵ این کتابها توسط دانیل استوارت Daniel Stewart بچاپ رسید:

- ۱- تاریخ دهسال اول سلطنت عالمگیر (امپراتور اورنگ‌زیب) بقلم محمد ساکی با ترجمه آن به انگلیسی.
- ۲- کتاب سازمان نظامی و سیاسی تیمور، با ترجمه انگلیسی آن. متن‌های انگلیسی و فارسی به تناوب و روبروی هم در صفحات کتاب بچاپ رسید.

از میان کتابهای کلاسیک ادبیات فارسی نخستین کتاب لیلی و مجنون هاتمی بود که سال ۱۷۸۸ با همت و پشتکار و تصحیح سر ویلیام جوتر رجال سیاسی و مستشرق معروف انگلیسی‌چاپ‌شده، ناشر این کتاب کاتوفر Manuel Cantopher بود.

در همان سال ۱۷۸۸ پندنامه شیخ سعدی به دوزبان فارسی و انگلیسی در صفحات روبروی هم توسط فرانسیس گلاوین Francis Gladwin در چاپخانه Stewart and Cooper به طبع رسید.

دیوان خواجه حافظ شیرازی برای نخستین بار، همراه با شرح حال وی، دیباچه و قصاید توسط ابوطالب اصفهانی بنا بر درخواست ریچارد جانسن Richard Johnson با همکاری یک کارشناس فرنگی بنام اچان A. Upjohn در سال ۱۷۹۱ در کلکته بچاپ رسید. نخستین کار بزرگ چاپ در تاریخ ادبیات فارسی،

(با تومیه و دستور حکمران کل Sir Warren Hastings مردی بنام ویلکینز Wilkins مأمور شد که دستگاهی برای چاپ بنگالی با حروف مجزا بسازد، ویلکینز ناچار بود که همه کارهای فنی را نیز خود عهده‌دار شود، زیرا در آن عهد در هند فلز کار و گراورساز و چاپچی ورخته‌گر وجود نداشت. ویلکینز این مأموریت را بخوبی انجام داد و مدتی بعد دستگاهی هم برای چاپ فارسی ساخت این آغاز کار بود زیرا ویلکینز خود یک دانشمند زبان‌شناس بود و در مطالعات زبان‌شناسی هند بخصوص سانکریت پیشقدم اروپائیان بود و نمی‌توانست دنباله کار را بگیرد. . . .) این کتاب در سال ۱۷۷۸ در کلکته بچاپ رسیده است.

نخستین کتاب فارسی که در هند چاپ شد انشای هرکرن Harkaran نام داشت، مؤلف آن فرانسیس بالفور بود که در مقدمه کتاب می‌نویسد:

(من باید از همکاریها و راهنماییهای ویلکینز سپاسگزار می‌شوم زیرا بدون یاری وی انجام این کار میسر نبود، اگرچه قبلاً نیز بعضی کتابها مانند لغت و دستور، بطور ناقص و پراکنده چاپ شد اما اطلاقی چاپ بدانها درست نیست، زیرا هیچیک از روی اصول فنی و تجارتمی فراهم نشده بودند. و در حقیقت آقای ویلکینز نخستین ماشین چاپ فارسی را در هند بکار انداختند، ماشین آقای ویلکینز با خط نستعلیق کار می‌کند و خط نستعلیق همان خطی است که تمام کتابهای فارسی با آن نوشته می‌شود، با این ماشین نه تنها همه کارهای رسمی دولتی را می‌توان انجام داد، بلکه ماشین قادر است که همه نوع سفارش تجارتمی بزرگ را نیز بپذیرد و انجام دهد، با اختراع این ماشین (که همه قسمتهای آن را خود وی ساخت) اکنون فارسی وارد مرحله خدمات علمی مطبوعاتی بمعنای وسیع تجارتمی شده است، این آغازی است برای چاپ کتابهای مهم فارسی. . . .) این کتاب در سال ۱۷۸۱ چاپ شد، در صفحه اول که باید آنرا نخستین صفحه عنوان یا پشت جلد کتابهای فارسی چاپ هند دانست نام کتاب به فارسی و این عبارات به انگلیسی نوشته شده است:

انشای هرکرن
The Forms of Herkern Corrected from a variety of Manuscripts, Supplied with the distinguishing Marks of construction and translated into English: with an Index of Arabic words explained and arranged under their proper roots.
By: Francis Balfour, M.D.
Printed at Calcutta. MDCCL XXXI.

(بدیهی است مقصود از کلمات Arabic کلمات فارسی است، چون خط و الفبا، به عربی معروف بوده، مؤلف بجای

گروهی از نمایشگاه کتابهای
فارسی چاپ هند در خانه فرهنگ
ایران - بمبئی - آبان ۱۳۴۹

چاپ کردن مجموعه کارهای عربی و فارسی سعدی در دو جلد بود که طبع آن چهار سال طول کشید (۱۷۹۵-۱۷۹۱) عنوان کتاب به انگلیسی *The Persian and Arabic works of Sâdeh* بود که توسط شرکت چاپ *Honorable* در کلکته صورت گرفت ناشر این کتاب هربرت هارینگتون *J. Herbert Harington* بود و تصحیح و بررسی کتاب توسط مولوی محمد رشید به انجام رسید. همه این کارها با همان روش چاپ ویلکینز یا روشهای مشابه آن (چاپ سری یا چاپ با حروف مجزا) صورت پذیرد. نخستین کتاب آموزشی فارسی نیز در کلکته سال ۱۷۹۲ بچاپ رسید. عنوان این کتاب ازین قرار است: *Persian and English works* (درسهای فارسی و انگلیسی) مؤلف کتاب رابرت جونز *Robert Jones* بود و کتاب توسط ارجیبالد تامسن *Archibald Thomson* در کلکته بچاپ رسید.

شروع کتاب چنین است: چند الفاظ مع اصطلاحات ضروریه روز *(Rose) a day, the space between sun-rise and sun-set* این کتاب دارای صد صفحه بقطع کوچک است. در قرن ۱۹ چاپ کتاب فارسی سرعت بیشتری یافت و بخصوص در نیمه اول این قرن بخش بزرگی از متنهای مهم فارسی به چاپ رسید. از آغاز قرن نوزدهم عوامل دیگری نیز به چاپ کتابهای فارسی کمک کرد. درین عصر چون سیاست کمپانی هند شرقی متوجه تقویت کار میسیونهای مذهبی بود، یکی از افراد میسیون باپتیست بنام ویلیام کاری

William Carey (۱۸۳۴-۱۷۶۱) با همکاری دونفر دیگر که ایشان نیز میسیونر باپتیست بودند (*Baptist*)، در سال ۱۷۹۹ یک چاپخانه با حروف مجزا (چاپ سری) در یک مهاجر نشین کوچک دورافتاده نزدیک سرامپور *Serampore* در بنگال ترتیب داد. کاری سه همکار هندی بنام های پنچانان، کارمکار و منوهر داشت که نفر اخیر داماد وی نیز بود. در کارگاه ریخته گری این گروه همه نوع حروف از شرقی و غربی از جمله فارسی، ریخته میشد، چاپخانه سرامپور توانست طی سی سال از ۱۸۰۱ تا ۱۸۳۳ جمعاً ۲۱۲۰۰۰ مجلد کتاب به ۴۰ زبان گوناگون چاپ و منتشر سازد. این کارگاه تا سال ۱۸۶۰، مهمترین کارگاه حروف ریزی عربی و فارسی در سراسر شرق بود و در چاپخانه آن همه نوع کارگر و کارشناس فنی و علمی و ادبی از جمله متخصص ادبیات فارسی کار می کرد. کتابهای مهمی که در آستانه قرن نوزدهم در هند بچاپ رسید عبارت بود از: انوار سهیلی که در ۱۸۰۵ - ۱۸۰۴ با فهرست و غلطنامه توسط یک انگلیسی بنام هنری گلبرگ *Henry Golberg* در بمبئی بچاپ رسید. نخستین گلستان توسط گلادوین *Gladwin* در کلکته سال ۱۸۰۶ چاپ شد و ترجمه فارسی هدایه در ۸ - ۱۸۰۷. نخستین فرهنگ که در هند بچاپ رسید منتخب اللغات بود که در ۱۸۰۸ در کلکته چاپ شد.

تاریخ چاپ اول دبستان المذاهب و اخلاق جلالی ۱۸۰۹ و ۱۸۱۰ می‌باشد.

برای نخستین بار شاهنامه سال ۱۸۱۱ در کلکته چاپ شد، این شاهنامه که به شاهنامه لومسدن معروف است توسط P.M. Lamsden در فوریت ویلیامز کلکته در ۵۴۷ صفحه متن، ۱۳۱ صفحه فهرست و ۱۲ صفحه مقدمه بزبان انگلیسی

طبع رسید، متأسفانه بیش از یک جلد آن از چاپ خارج نشد ناشر در ۴۰ صفحه آخر کتاب که عنوانش خاتمه‌الطبع است درباره کیفیت کار خود و از جمله شاهنامه‌های خطی که در اختیار داشته مطالب جالبی ذکر کرده است، فهرست این شاهنامه‌ها را که متأسفانه بیشتر آنها امروز مفقوداند بشرح زیر می‌آورد:

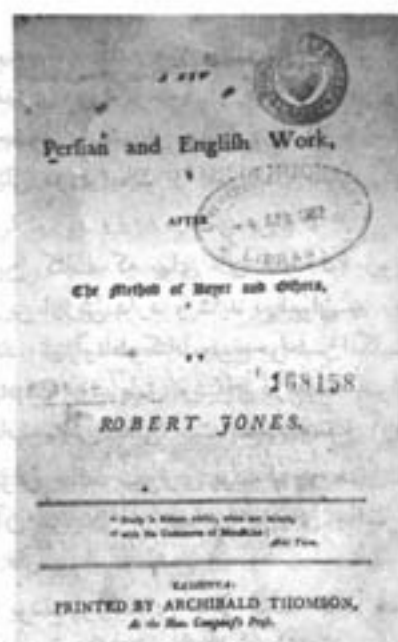
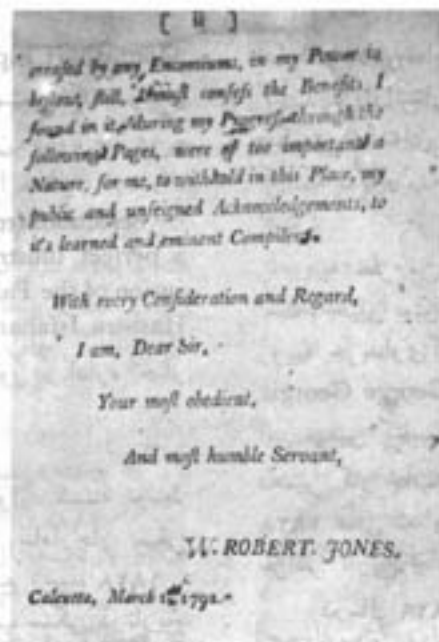
نام نسخه	تاریخ کتابت	محل کتابت	تعداد ابیات	کیفیت نسخه
۱ - کالج سرکار کمپانی	-	ایران	۵۱۲۴۳	-
۲ -	۸۸۲ هجری	ایران	۵۰۵۰۰	-
۳ -	-	ایران	۴۷۵۲۰	-
۴ - شاهزاده خرم	۱۰۵۳	هند	۴۹۲۷۲	خوشخط و زیبا
۵ - سعادت‌خان	-	ایران	۵۷۶۱۴	قدیمی و قابل اعتماد
۶ - کاپیتان تیلر	۱۰۱۵	ایران	۵۵۳۸۶	پرتکلف و قابل اعتماد
۷ - مولوی عبدالقادرخان	-	هند	۴۹۷۰۱	قدیمی
۸ - شیخ غلامحسین خان	۱۰۱۷	ایران	۴۸۶۵۶	قابل اعتماد
۹ - منشی امین‌الدین احمد	-	هند	۵۵۰۰۴	-
۱۰ - منشی شکرالله	-	ایران	۳۹۸۵۱	قدیمی و قابل اعتماد
۱۱ - منشی محمدینام	۱۰۰۳	ایران و هند	۴۴۸۷۹	قابل اعتماد
۱۲ - نواب بیرجنگ	۸۲۱	ایران (?)	۵۶۵۸۸	قابل اعتماد
۱۳ - سرجان ملک	۱۰۳۷	شیرازی الاصل	۶۱۲۶۶	بسیار خوب
۱۴ - سرجان ملک	-	-	۴۸۹۷۱	خوشخط و پرتکلف
۱۵ - الفونستین	-	ایران	۵۲۲۰۸	-
۱۶ - اومستین	-	ایران	۴۴۸۸۶	پرتکلف
۱۷ - سرهاری وارل	-	ایران	۵۶۶۸۵	بهترین و قابل اعتمادترین نسخه‌های مورد استفاده
۱۸ - هارنگتن	-	ایران	۴۶۹۱۲	پرتکلف
۱۹ - سوشی صاحب	-	ایران	۵۹۲۶۰	قدیمی
۲۰ - کنزی صاحب	-	هند	۵۵۰۱۳	-

مطلب جالب اینست که ازین ۲۰ نسخه فقط چهار نسخه هندی است و ازین چهار نسخه فقط یک نسخه قدیمی و یک نسخه زیبا و خوشخط است بنابراین می‌توان گفت که شاهنامه لومسدن بر مبنای شاهنامه‌های قدیمی و قابل اعتماد ایران چاپ شده است.

در سال ۱۸۱۱، سبحة‌الابرار و لیلی و مجنون خسرو و

رقعات جامی در کلکته بچاپ رسید.

برهان قاطع که در سال ۱۸۲۲ برای نخستین بار در عصر حکومت هستینگس در بمبئی بچاپ رسید یکی از مهمترین کارهای کلاسیک در ادبیات فارسی است، این کتاب در دو جلد است (۱۶۴۰ صفحه) و در پایان کتاب نام پنجاه نفر کاتبان آن ذکر شده است، این چاپ برهان قاطع به خواش کاپیتان

زبان: انگلیسی - فارسی ۱ مجموعه ای کوچک حاوی دستور زبان و متن های کوچک برای خواندن (نخستین کتاب درسی) چاپ کلکته ۱۷۹۲
میان: انگلیسی - فارسی ۳ آخر مندرسه کتاب بنامه عرفان - رابرت جونز

و تحت نظارت و بنا بر سفارش کمپانی صورت گرفت، گروه
بیشماری از جوانان نیز برای ترقی بیشتر و نفوذ در دستگاههای
دولت به خواندن فارسی اشتغال داشتند. تعداد مدارس که
فارسی تدریس می کردند در سال ۱۸۳۱ به ۲۱ و تعداد
طلاب علاقمند به زبان فارسی و ادبیات آن به ۱۱۹۵ نفر رسید.
این دوران طلایی در هفتم مارچ ۱۸۳۵ پایان یافت درین
سال حکمران جدید، سرچارلز ترولیان Sir Charles
Trevelyan اعلام داشت که دیگر بودجه ای برای چاپ کتاب
و ترویج زبان و ادبیات شرقی وجود نخواهد داشت و بهتر
است که هندیان به ادبیات و هنر اروپائی علاقمند و سرگرم
شوند. دستگاه شرقشناسی بنگاله دچار رکود شد، مدرسه
کلکته و کالج فورت ویلیامز کلکته چهل سال پس از تأسیس
از رونق افتادند، فعالیت انجمن آسیائی بنگال و چاپخانه
سرامپور نیز دچار وقفه و سکون شد.

در مغرب هند، بخصوص شهر بمبئی نمیتوان گفت
که نخستین کتاب چاپ شده چه بوده است، در سال ۱۸۰۱
در نشریه بمبئی کوریر Bombay Courier آگهی کوچکی
در باره روش چاپ ویلکینز گنجانده شد، اولین اثر
مهم فارسی که در بمبئی چاپ شد و امروز در دست ماست،
دساتیر است^۴ با ترجمه انگلیسی آن در دو جلد که از لحاظ
خط و چاپ مرغوب نیست، این کتاب در چاپخانه کوریر
Courier توسط دو جزوس J.F. de Jesus در ۱۸۱۸ چاپ

رویک تهیه شده و مسحجان آن سه نفر بنامهای محمد حیان
صواتی، غلام شاه توریلی و محمدحسین از اهالی هوکلی
بوده اند.
ناگفته نباید گذاشت که چاپ کتابهای فارسی در هند
تا حدود زیادی مرهون انجمن آسیائی بنگال است. این
انجمن در سال ۱۷۸۴ توسط سرو ویلیام جونز شرقشناس بزرگ
انگلیسی تأسیس شد و وسیله دکتر چارلز ویلکینس
Charles Wilkins توسعه یافت، سرو ویلیام جونز سالها بعد در
۱۸۳۲ در باره انجمن چنین گفت: (انجمن آسیائی خواهد
درخشید و در تمام آسیا معروف خواهد شد در صورتیکه علماء،
دانشمندان، باستانشناسان، زبان شناسان و نویسندگان با آن
همکاری کنند و نظرات و آراء خود را برای آن بفرستند...)
در اوایل قرن نوزدهم، چاپ کتاب فارسی در هند
دوران طلایی خود را آغاز کرد، زیرا درین عصر شرقشناسانی
که در دستگاه کمپانی هند شرقی کار می کردند به دولت
توصیه کردند که چون هندوها و مسلمانان علاقه ای به پذیرش
تمدن جدید اروپائی ندارند بهتر است که مظاهر تمدنهای
موجود اصلاح و تقویت گردد، این توصیه را کمپانی مورد
توجه قرار داد تا بجائی که بودجه های کلان برای چاپ
کتابهای فارسی اختصاص داد از جمله ۲۰۰۰ پوند برای
چاپ کامل دوره کارهای ابن سینا در نظر گرفته شد، بیشتر
کارهای چاپ سری که در کلکته انجام شد ازین قبیل بود

شد. در دوره حکمرانی الفینستن Mounstuart Elphistone چاپ سنگی در بمبئی آغاز بکار کرد و نخستین کتاب در سال ۱۸۲۷ بچاپ رسید عنوان این کتاب چنین بود : کتاب فی بیان اثبات الکیبه

Selections from the Mohammedan History, forming a perfect illustration of the present theological discussion of the Parsees. Compiled by Hajee Mohammad Hashem Isfahani.

این کتاب توسط فریدون دارابی دستور در اداره اخبار کیبه بمبئی به چاپ رسید . سال بعد در جواب آن :

رساله موسومہ بادله قویه بر عدم جواز کیبه توسط ملافیروز پسر ملاکاوس در چاپخانه سامارچار بمبئی Bombay Sammachar Press به طبع رسید ۱۸۲۸ .

در ژانویه ۱۸۲۸ یکی از شاهکارهای چاپ سنگی در تاریخ چاپ کتابهای فارسی ، در بمبئی خلق شد ، این کتاب انوار سهیلی اثر حسن واعظی کاشفی بود که توسط انجمن محلی آموزش و پرورش بمبئی The Bombay native education society چاپ شد . نام این انجمن که در سال ۱۸۲۲ تأسیس شد ابتدا انجمن محلی کتابهای درسی و آموزشگاههای بمبئی بود که چند سال بعد بصورت بالا تغییر کرد . خط کتاب

نستعلیق بسیار خوب است که توسط میرزا حسن شیرازی تحریر شده و تعداد صفحات آن در حدود هزار است شماره صفحه

۱۸۲۲ تا ۱۸۲۳

۱۸۲۳ تا ۱۸۲۴

۱۸۲۴ تا ۱۸۲۵

۱۸۲۵ تا ۱۸۲۶

۱۸۲۶ تا ۱۸۲۷

۱۸۲۷ تا ۱۸۲۸

۱۸۲۸ تا ۱۸۲۹

۱۸۲۹ تا ۱۸۳۰

۱۸۳۰ تا ۱۸۳۱

ندارد و بالای تمام صفحاتها کلمه هو نوشته شده است این کتاب پس از انتشار بقدری مورد توجه قرار گرفت که سر جان ملکم در جلسه ای باحضور دانشمندان و ارباب ادب ، درحالی که کتاب انوار سهیلی مورد بحث را در دست داشته گفته است :

به نظر من این کتاب که بهای آن فقط ۲۵ روپیه است ، خیلی بیش ازین ارزش دارد و شاید در ایران به ۲۰۰ روپیه خریداری گردد. ناشر و ناظر کتاب جرج جرجیس انگلیسی

Capt. George Georgis بود. طبق نوشته ای در صفحه عنوان، این نهمین کتاب چاپ سنگی بمبئی است بمعنی وسیع آن ،

دهمین کار چاپ دیوان حافظ شیرازی بود که در همان سال ۱۸۲۸ عملی شد و آن نیز یکی از بهترین چاپهای حافظ در سراسر تاریخ چاپ فارسی است .

در سال ۱۸۲۹ یوسف وزلیخای جامی بخط حاجی حمزه نگارستان احمد غفاری بخط محمدرضا حمزوی موسوی شیرازی و در سال ۱۸۳۱ مرآت اسکندری بخط میرزا احمد

شیرازی چاپ شد. کار بزرگ دیگر بمبئی چاپ تاریخ فرشته بود که توسط ژنرال بریگر John Briggs و میر خیرات علی مشتاق در دو جلد با قطع بزرگ صورت گرفت ، جلد اول بخط میرزا حسن

شیرازی و جلد دوم بخط میرزا حمزه مازندرانی است ، این کتاب در بمبئی و بونا به چاپ رسیده است ، تاریخ خاتمه کتاب آخر صامیر ۱۸۳۲ مطابق ۲۱ رجب ۱۲۴۷ است در حالی که

۱۸۳۲ تا ۱۸۳۳

۱۸۳۳ تا ۱۸۳۴

۱۸۳۴ تا ۱۸۳۵

۱۸۳۵ تا ۱۸۳۶

۱۸۳۶ تا ۱۸۳۷

۱۸۳۷ تا ۱۸۳۸

۱۸۳۸ تا ۱۸۳۹

۱۸۳۹ تا ۱۸۴۰

Handwritten text in Persian script, likely a library or collection record, mentioning various titles and dates.

Handwritten text in Persian script, possibly a list of books or a catalog entry, with some numbers and names visible.

Handwritten text in Persian script, appearing to be a detailed entry or a page from a manuscript, with dense cursive writing.

۲۷ رجب ۱۲۴۷ مطابق می‌شود با اول ژانویه ۱۸۳۲ .

در بمبئی چاپخانه مهم دیگری نیز در همان سالها تأسیس شد بنام گنپترائو کرشناجی Ganpatrao Krishnaji . این شخص فن چاپ را در امریکا یاد گرفت و کارگاه خود را در بمبئی احداث کرد وی در سال ۱۸۶۱ فوت کرد .

چاپخانه قیمیه نیز در سالهای ۴۰ - ۱۸۳۰ توسط شرف‌الدین و فرزندانش در بمبئی تأسیس شد . این چاپخانه توانست که آثار مهمی از نویسندگان و شمرای مهم ایران از جمله فردوسی ، انوری ، مولوی ، ناصر خسرو ، جامی و قاضی را بچاپ برساند . کارهای این مؤسسه بسیار مرغوب و زیبا بود . حروف را اختصاصاً در هند تهیه می‌کردند . مؤسسه شرف‌الدین هنوز هم پابرجاست و فعالیت دارد متأسفانه بیشتر فعالیتهای این مؤسسه از مدت‌ها پیش متوجه انتشار کتابهای اردو و عربی شده است .

در لکنهو که بعدها مهمترین مرکز چاپ کتاب فارسی شد ، کار چاپ مقارن بمبئی آغاز گردید ، اسپرنگر Sprenger در مجموعه‌ای بنام :

Arabic - Persian and Hindustany manuscripts of the libraries of King of Audh .

(کتابهای خطی عربی ، فارسی و هندوستانی در کتابخانه پادشاه اوده «سلسله سلطنتی که در لکنهو حکومت می‌کرد») درباره این مطلب چنین مینویسد : «غازی‌الدین حیدر با کوشش و رنج فراوان و خرج بسیار در لکنهو چاپخانه‌ای بنیان نهاد که نخستین کارش چاپ کتاب فرهنگ «هفت قلزم» بود که در سال ۱۸۲۲ منتشر شد و در اروپا خیلی بیش از هند مورد استقبال و توجه قرار گرفت .»

اما پیش از هفت قلزم یک کتاب دیگر ، در لکنهو بچاپ رسید که نامش المناقب الحیدریه بود حاوی اشعار عربی در مدح غازی‌الدین حیدر که توسط احمد شروانی سروده شد ، این کتاب که عربی بود نخستین کار چاپخانه غازی‌الدین حیدر است که با قطع کوچک در دو سطر ۲۸۸ صفحه سال ۲۰ - ۱۸۱۹ چاپ شد ، که البته نمیتوان آنرا نخستین کار فارسی لکنهو دانست اما نخستین کار چاپخانه‌ای است که بعدها اکثریت کامل کارهایش چاپ کتابهای فارسی بود .

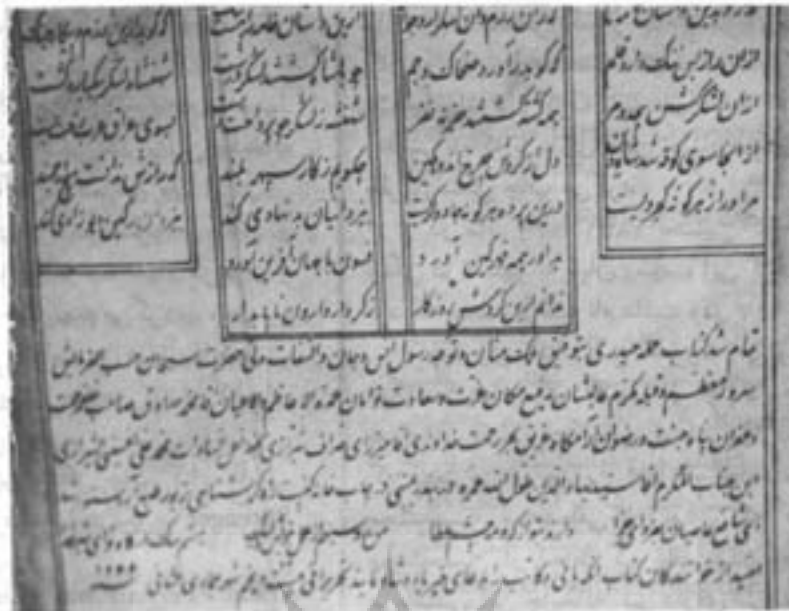
دو سال بعد و مقارن چاپ هفت قلزم ، کتاب محامد حیدری که حاوی اشعار فارسی در مدح غازی‌الدین حیدر بود ، بچاپ رسید . سراینده اشعار اختر نامی است و کتاب با قطع کوچک ۲۸۸ صفحه دارد و سال ۲۳ - ۱۸۲۲ چاپ شده است .

گلدسته محبت ، مجموعه‌ای از شعر و نثر فارسی تصنیف اختر درباره ملاقات غازی‌الدین حیدر با لرد هاستینگز Hastings انگلیسی که در ۲۴ - ۱۸۲۳ (۱۲۳۹ هجری) در ۱۳۱ صفحه بچاپ رسید .

نخستین کار بزرگ لکنهو چاپ تاج اللغات ، فرهنگ عربی به فارسی بود در هفت جلد بزرگ که چهار جلد آن بطریق حروف مجزا (سری) و سه جلد دیگر بطریق چاپ سنگی چاپ شد . در سال ۱۸۳۰ یک نفر انگلیسی بنام مستر آرچر Archer که در کان پور (Gawnpore در جلگه شمالی هند نزدیک لکنهو) یک چاپخانه دائر کرده بود ، چاپخانه خود را به لکنهو آورد و حاضر شد که با غازی‌الدین حیدر همکاری کند ، این چاپخانه بطریق سنگی چاپ می‌کرد .

در سال ۳۲ - ۱۸۳۱ نخستین کار کامل به طریق چاپ سنگی در لکنهو به پایان رسید ، این کتاب شرح الفیه سیوطی بود که بجهت مرضیه نام داشت و در ۲۴۷ صفحه انتشار یافت . استوری کتابشناس معروف می‌نویسد که من شخصاً هنگام بازدید از لکنهو از چاپخانه‌های فارسی شهر که تعدادشان فقط برای چاپ سنگی دوازده بود بازدید کردم که مهمترین و بهترین آنها دو چاپخانه متعلق به حاجی محمدحسین و مصطفی‌خان بود ، که کتابهای چاپ حاجی محمدحسین از لحاظ کم غلط بودن در سراسر هند ممتاز می‌باشند . این چاپخانه نیز دارای سرگشتی جالب و شنیدنی است . در سال ۱۸۴۹ منشی رصدخانه لکنهو بنام کمال‌الدین حیدر ، به آمدن آنکه بتواند وارد دربار شود و شغل و منصبی بیابد ، تاریخ خاندان سلطنتی آورد را نوشت که توسط چاپخانه حاجی محمدحسین بچاپ رسید ، اما وقتی آنرا بنظر شاه اود رساندند از دو عبارت آن خوشش نیامد و فرمان وی رصدخانه و چاپخانه هر دو خراب شد ، به این ترتیب این چاپخانه تعطیل شد و چاپخانه‌های دیگر لکنهو نیز بحال نیمه تعطیل درآمدند . صاحب چاپخانه مسیحا در کان پور به صاحبان چاپخانه‌های فارسی در لکنهو پیشنهاد کرد که با دستگام خود به کان پور مهاجرت کنند . گروهی از صاحبان چاپخانه‌ها این دعوت را پذیرفتند و به کان پور رفتند ، بعضی از جمله مصطفی‌خان که دعوت مزبور را پذیرفت ، شعبه‌ای نیز در لکنهو داشت اما هیچوقت و در هیچ جا از کتابهای چاپ لکنهو ذکرى از محل چاپ نوشته نمی‌شد .

گذشته از سه شهر مهم کلکته ، بمبئی و لکنهو که مراکز اصلی و اولیه چاپ کتابهای فارسی در هند بودند ، در شهرهای دیگر هند نیز کار چاپ فارسی دارای سابقه‌ای طولانی است . در بنارس برای نخستین بار دو کتاب کوچک دینی بنامهای زیر بچاپ رسید : مجمع الصفات که درباره طبقات و مذهب هندوان و خلاصه گونه‌ای بود از کتاب ریاض المذهب ماتورانات ملاوی که در سال ۱۸۱۲ چاپ شد .

راست : منشی نول کیشور مؤسس و صاحب چاپخانه معروف نول کیشور در لکنهؤ که تقریباً تمام آثار کلاسیک فارسی را در طی قرن ۱۹ و نیمه اول قرن ۲۰ بچاپ رسانده است . میان : صفحه آخر کتاب حمله حیدری جب : کتاب حمله حیدری نمونه خوب از لحاظ خط (محمدعلی الحسینی الشیرازی) چاپ بیمنی ۱۳۶۶

آگرا در راه آگرا به دهلی) به دنیا آمد . پدرش ملاکبزرگی بنام برگاواو پندبزرگش منشی بالموکوند Balmukund خزانedar آگرا بود در عهد امپراتوری شاه عالم ، نول کیشور فارسی و عربی و هندی و سانکریت را در کالج آگرا خواند و پس از پایان تحصیل در سن ۱۸ سالگی موفق به ملاقات با منشی هارسوخرای شد (Harsukhrai). شخص اخیر ناشر و سردبیر نشریه ای بنام کوه نور در لاهور بود این ملاقات در زندگی منشی جوان يك نقطه عطف بود و مسیر زندگی وی را بکلی تغییر داد ، وی با هارسوخرای به لاهور رفت و از نزدیک با کارهای فنی و علمی و اداری يك چاپخانه و يك نشریه آشنا شد .

منشی جوان پس از خاتمه کارآموزی در سال ۱۸۵۸ به لکنهؤ آمد و در آغاز همین سال با ساختن چند ماشین چاپ دستی و تهیه مقداری سنگ ، چاپخانه خود را دائر ساخت و روزنامه ای نیز بنام اود اخبار Awdh Akhbar بزبان اردو تأسیس کرد ، نخستین شماره این نشریه در ۲۶ نوامبر ۱۸۵۸ منتشر شد تأسیسات نول کیشور بتدریج تا بجائی گسترش یافت که در اواخر قرن نوزدهم پس از چاپخانه آلپین Alpine Press درپاریس بزرگترین

دوم کتاب عبرت ارباب بسر که سال ۱۸۲۴ بچاپ رسید و حاوی تاریخ بنگال بود از سال ۱۱۵۱ تا ۱۱۷۰ هجری . کتاب فرائض درباره قوانین ارث در اسلام ، سال ۱۸۲۹ توسط مولوی علی خان بهادر در چاپخانه کالج College Press چاپ شد .

در آگرا Agra نخستین کتاب انوار سهیلی بود که توسط چاپخانه مطبع العلوم و مجمع الفنون حکیم واجد علی خان در سال ۱۸۲۶ بطریق سنگی بچاپ رسید . در کانپور نخستین کتاب دیوان حافظ (۱۸۳۱) و دومین کتاب انوار سهیلی بود که در ۱۸۳۴ چاپ شد .

در دهلی گلستان سال ۱۸۳۷ بطریق سنگی بچاپ رسید . لاهور با چاپ تاریخ الحیات پاندر Pander يك اثر انتقادی را در آئین مسیحیت سال ۱۸۳۷ بطریق سنگی ارائه داد . در اینجا لازم است که اشاره ای نیز به منشی نول کیشور یعنی معروفترین و مهمترین شخصیت ، در تاریخ چاپ و کتاب هندوستان بکنیم هنوز هم در هند نام نول کیشور با صحت و دقت و نفاست در عالم چاپ و مطبعه همراه است .

نول کیشور Nawalkishore در سوم ژانویه ۱۸۳۶ در دهکده ای کوچک در حوالی ماتهورا Mathura (نزدیک

فارسی کی پہلی کتاب

فارسی کی پہلی کتاب ...

چاپخانہ جهان بود ، ہزار و دویست نفر کارگر و کارمند
داشت کہ درمیان ایشان شاعران معروف ، نویسندگان ، مورخان
و روزنامہ نگاران بزرگ نیز بودند ، نول کیشور برای اینکه
مسئلہ کمبود کاغذ را حل کند در نزدیک لکنہو یک کارخانہ
کاغذسازی بنام کارخانہ کاغذسازی ہند علیا تاسیس کرد .

نول کیشور در حیات خویش در حدود ۴۰۰۰ اثر مہم
را بچاپ رساند کہ درمیان آنها کتابهای بسیار بزبان عربی
و فارسی و ہندی وجود داشت ، کتابهای مقصد ہندوان ،
مسلمانان و پیروان دین یہود و مسیحی را بچاپ رساند و در
لاہور و کانپور نیز شعبہائی تاسیس کرد ، اہمیت کار
نول کیشور درین است کہ وی در عسری کار مہم مطبوعاتی
خود را آغاز کرد کہ کتابهای گران قیمت ہند طبق نقشہای
درست و حساب شدہ از ہند خارج و بہ کتابخانہا و موزہہای
انگلستان منتقل می شد . در عسر چاپ سنگی وی در بی جونی
نویسندگان و خطاطان خوب بود کہ بتوانند کتابهای فارسی
را با خط خوب بنویسند و نیز در صدیافتن نسخ خطی نایاب
و مہم برآمد و تاحدودی نیز درین برنامہا موفق شد ، او در
مورد چاپ کتاب بہ ارزانی و خوبی کتاب ہردو عقیدہ داشت
و کتابهای چاپ نول کیشور ازین لحاظ دسراسر ہند ممتاز
بودہ تاریخچہ چاپ نول کیشور در حقیقت تاریخ ادبیات شرقی
است .

نول کیشور تا بجائی بالا رفت و مورد احترام قرار
گرفت کہ ہنگامی کہ امیر عبدالرحمن خان پادشاہ افغانستان
از طرف نایب السلطنہ ہند بہ این کشور دعوت شد ، منشی
نول کیشور را نیز در صف امرا و راجہہای ہند نشانند و
ہنگامی کہ امرا زبان بہ اعتراض گشودند حکمران جواب
داد :

(نول کیشور برای ہند افتخار و آبرو آفریدہ است
وی با کارہای مطبوعاتی خود نور دانش را بر سرزمینهای
دور و نزدیک گسترده است .)

نشریات نول کیشور در سراسر ہند و کشورہای خارج
از جملہ ایران ، افغانستان ، عربستان ، مصر و ترکیہ آن روز
پخش می شد و بہ فروش می رسید .

درمیان دوستان و ہمکاران نول کیشور نام میرزا
اسد اللہ خان غالب بیش از ہمہ می درخشد ، غالب در اشعار و

قطعات متون خود بازها از وی تجلیل کرده است، در سال ۱۸۸۶ که ناصرالدین شاه از هند بازدید کرد به نزدیکان خود گفته بود مهمترین هدف من ازین بازدید ملاقات بانایب السلطنه هند و متنی نول کشور است. در میان انتشارات نول کشور شاهکارهای مهم ادبیات فارسی دیده می شود، مانند نخستین چاپ تاریخ طبری (ترجمه فارسی آن توسط بلعمی) که صد سال پیش صورت گرفت و ترجمه فارسی مهابهارات ورامایانا آثار مهم کلاسیک هند که در عصر امپراتور اکبر به فارسی ترجمه شد و شاید این چاپ اولین و آخرین چاپ آنها باشد و تقریباً کلیه آثار کلاسیک ایران و دیوانهای شعری بزرگ و کتابهای مقدس همه ادیان مهم جهان.

با آغاز نیمه دوم قرن بیستم تاریخ طلائی چاپ و انتشار کتاب فارسی در هند بسته می شود، استقلال پاکستان سبب شد که مسلمانان مهاجر بقایای کتابهای خطی و چاپی فارسی را که از دستبرد کتاب دوستان اروپائی برکنار مانده بود با خود به پاکستان ببرند، سیاست فرهنگی دولت مستقل هند، اگر چه بردستی با کشورهای مسلمان و بخصوص فارسی زبانان استوار شده، اما با تقویت زبان های محلی و رسمی شدن زبان هندی، کار پیشرفت زبان فارسی را در هند کند و کندتر ساخت اما درین راه پیشرفت جدیدی نصیب زبان و ادبیات فارسی شد و آن تقویت زبان فارسی در سطح دانشگاهی بود که از موضوع بحث ما خارج است.

اکنون تعداد چاپخانههایی که در هند کتاب فارسی بچاپ می رسانند بسیار محدود شده و در شهر بمبئی به سفر رسیده است، دانشگاهها کتابهای درسی خود را چاپ می کنند و کتابهای مهم ادبی باید از ایران وارد شود و از طرف دیگر کتابهای چاپ هند در اثر رطوبت هوا، و فور حشره و گذشت زمان در حال از بین رفتن و معدوم شدن است و پیش بینی آینده زبان فارسی در هند کاری است پیچیده و مشکل درخاسته، برای بزرگداشت مؤسسه ای که در روزگاران گذشته در راه گسترش زبان و ادبیات فارسی با اشاعه کتاب گامهای بزرگ برداشته اند، فهرست چاپخانههای معروف هند را که به چاپ کتابهای فارسی پرداخته اند درینجا می آوریم:

آگرا: مطبعه قادری، مطبعه کاشانه ادب.

الله آباد: مطبعه های انوار احمدی، رام ناراین لعل و علی بخش خان.

بنارس: مطبعه بنارس اخبار.

بارلی (در جلگه شمالی هند): مطبعه عمده الاخبار.

بمبئی: مطبعه های: حیدری، خورشید، کریمی یا فتح الکریمی، محمدی، مظفری، نادری، نظامی، شرفعلی، شیرازی و سلطانیه.

پتنا: مطبعه صادق پور - حیدرآباد: مطبعه سعیدی.

دهلی: مطبعه های: دارالسلام، علوم، مجتبیائی، مصطفائی، اخبار اردو و نامی.

کان پور: مطبعه های: مصطفائی، محمدی، مجیدی، نول کشور، رزاقی.

کلکته: مطبعه های: محمدسعید، آسیا، راهنمای اردو، میسیون باپتیست.

لکنهو: مطبعه نول کشور.

و ده ها چاپخانه در درجه دوم دیگر درین شهرها و شهرهای دیگر هند که از آوردن نام آنها خودداری می کنیم.

توضیح درباره این مقاله:

در تاریخ آبان ماه ۱۳۴۹ درتالار تدریس خانه فرهنگ ایران در بمبئی نمایشگاهی از کتابهای فارسی چاپ هند ترتیب داده شد و آقای دکتر ب. م. گای استاد زبان و ادبیات فارسی در کالج اسمعیل یوسف، دانشگاه بمبئی سخنرانی جالبی در باره چاپ سری و چاپ سنگی کتابهای فارسی در هند ایراد کردند.

این مقاله ترکیبی است از ترجمه این مقاله و مقاله ای از استوری G.A. Storey کتابدار کتابخانه اداره هند لندن که در یادنامه G.A. Pavry دانشمند پارسی سال ۱۹۳۳ چاپ شده، منابع دکتر گای در تهیه مقاله فوق این کتابها بوده است:

Commissariat, J.S.: History of Gujrat Priyolkar, A.K.: Printing Press in India.

Carey: Exhibition of early printing and fine printing.

Bombay Branch of Royal Asiatic Society Centenary Celebration.

۱ - ترجمه توسط دانی Major Dany، فقط مقاله اول به چاپ رسید.

۲ - The Institute of the Impror Timour

۳ - کتابشناس معروف استوری که قسمتی از مطالب این مقاله از مقاله وی اقتباس شده نخستین کتاب چاپ بمبئی را دستگیر (سال ۱۸۱۸) می داند که البته درست نیست.

۴ - این نظر استوری است اما همانطور که ذکر شد در سالهای ۱۸۰۵ - ۱۸۰۴ انوارسپیلی برای نخستین بار در بندر بمبئی بچاپ رسید.